

İbtidai siniflərdə oxunun ifadəliliyini təmin edən amillər

Fəridə Səfəraliyeva

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti.

Azərbaycan. E-mail: f.safaraliyeva@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-1161-5759>

XÜLASƏ

İbtidai siniflərdə təşkil edilən oxunun mühüm keyfiyyətlərindən biri onun ifadəliliyidir. Şagirdlərin ifadəli oxu üzrə ilkin vərdişləri mənimsəmələri müəllimin özünün bu vərdişə nə dərəcədə yiyələnməsindən asılıdır. Bu prosesdə müəllim yaradıcı təsəvvürün köməyi ilə oxuduğunu görməli və onu şagirdlərə təsvir etməyə çalışmalıdır. O, məzmun və formaya uyğun olaraq oxumağı bacarmalıdır. Mətnin məzmununun şüurlu şəkildə mənimsənilməsi oxunun ifadəliliyinin təmin edilməsi üçün ilkin şərtidir. İfadəlilik isə şüurluluğu artıran vacib amildir. Bəzən şagirdin dolaşq nitqi olur, sürətlə danışarkən bəzi sözləri aydın tələffüz edə bilmir və ya şəkilçiləri buraxır. Oxunun düzgünlüyünə xidmət edən vasitə kimi müəllim şagirdlərə tez-tez yanılmac oxutdurmalıdır.

AÇAR SÖZLƏR

Azərbaycan dili dərslisi, oxu, ifadəlilik, intonasiya

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərib: 10.08.2023

qəbul edilib: 15.09.2023

METHODS

Factors ensuring the expressiveness of reading in primary grades

Farida Safaraliyeva

Doctor of Philosophy in Pedagogy, Associate Professor, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan. E-mail: f.safaraliyeva@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-1161-5759>

ABSTRACT

One of the important qualities of reading in primary grades is its expressiveness. In primary grades, students' acquisition of the initial habits of expressive reading depends on the extent to which the teacher himself acquires this habit. Here, the teacher should see what he is reading with the help of creative imagination and try to show it to the students. He should be able to read for content and form. Conscious mastering of the content of the text is a prerequisite for ensuring the expressiveness of the reading. Expression is an important factor that increases awareness. Sometimes the student has slurred speech, fails to pronounce certain words clearly while speaking quickly, or omits suffixes. As a tool for the correctness of reading, the teacher should teach the students false reading.

KEYWORDS

Azerbaijani language
textbook, reading,
expressiveness, intonation

ARTICLE HISTORY

Received: 10.08.2023
Accepted: 15.09.2023

Giriş / Introduction

Məlumdur ki, ümumtəhsil məktəblərində ana dili təliminin başlıca məqsədi şagirdlərdə nitq bacarığını formalaşdırmaqdır. Bu yanaşma Azərbaycan dili ilə bağlı indi də işlənəndə olan ənənəvi proqramlarda əsas götürülür. Ancaq onun məzmunu şagirdlərin nitq inkişafına deyil, dilin daxili quruluşunu əks etdirən qaydaların mənimsənilməsinə xidmət edir. İbtidai siniflərdə ana dili fənni *dinləyib-anlama və danışma, oxu, yazı və dil qaydaları* məzmun xətləri üzrə tədris olunur. Bu bacarıqlar iki formada açıqlanır: birinci, hər bir təhsil səviyyəsi üzrə və siniflərin yekununda şagirdlərdən gözlənilən ümumi nəticələr; ikinci, konkret siniflər üzrə zəruri bacarıqları ifadə edən əsas və alt standartlar şəklində. Dil təliminin əsas məzmun xətti olan *oxu* vasitəsilə şagirdlərə yeni sözlərlə tanış olmaq, onun mənasını dərk etmək, sözə münasibət bildirmək, mətnin üslubunu və tərkib hissəsini anlamaq kimi bacarıqlar aşılır. Oxu fəaliyyət növü sonadək dəyişməz qalan bu standartlar formasında göstərilir:

“Şagird:

2.1. Mətnə tanış olmayan sözləri mənimsədiyini nümayiş etdirir.

2.2. Mətnin məzmun və strukturunu mənimsədiyini nümayiş etdirir” [3, s.48].

Yeni proqramda oxunun metodikası məsələlərinə böyük diqqət yetirilir. Oxu əsas tədris fənni olub, onun vasitəsi ilə şagirdlərə vətənpərvərlik hissləri və müsbət əxlaqi keyfiyyətlər aşılır. Sözsüz ki, oxunun əsasını bədii əsərlər təşkil edir. Onlar məzmunla formanın vəhdəti şəklində meydana çıxır. Bədii əsərlərin və obrazların dərinədən qavranılması üçün onların ideya məzmunu ilə yanaşı, bədii forması da əsas götürülür. Kitab uşağın sürətlə, səhsiz oxuya bilməsi və onun əqli, əxlaqi və estetik inkişafı üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Oxu bacarıqlarına malik olmaq şagirdə sözün mənasına və incə çalarlarına həssas yanaşma keyfiyyəti aşılayır. Bəzi ibtidai sinif müəllimləri tədris prosesində lüğət üzrə işi yalnız oxu dərslərində həyata keçirirlər. Müəllim işin aparılmasını düzgün planlaşdırma bilmir və nəticədə siniflər arasında əlaqə unudulur. Yeni nəşr olunmuş dərsliklərdə “Sözlük” başlığı altında şagirdə tanış olmayan sözlər verilmişdir. Peşəkar müəllim şagirdin qeyri-fəal lüğət fondundakı sözləri fəal lüğət fonduna gətirməyə çalışmalıdır.

Diksiya hər bir sözün aydın, düzgün tələffüz olunmasını tələb edir. Normal diksiyanı təmin etmək üçün ayrı-ayrı səslərin artikulyasiyası və tələffüzünə görə yaxın səs (b-p, q-ğ, d-t, s-ş və s.), həmçinin hecaların tələffüzü üzrə məşqlər təşkil olunmalıdır. Əlifba təlimi dövründən başlayaraq şagirdlərin sözləri yazıldığı kimi tələffüz etmələrinə yol verilməməlidir.

Oxunun ifadəliliyi onun ədəbi tələffüz normalarına nə dərəcədə uyğun olması ilə də müəyyən edilir. Orfoepik normaların öyrədilməsi üçün şeirlər daha əlverişli vasitədir. Şeirlərdəki yığcamlıq və bədiilik orfoepik normaların qabarıq şəkildə ifadə edilməsini təmin edir. Məsələn, II sinif Azərbaycan dili dərslində verilmiş “Vətənin keşiyində” şeirinə diqqət yetirək:

Laylasında anam mənə
 Belə demiş dönə-dönə:
 “Bir anan mən, biri Vətən,
 Yadda saxla bunları sən.
 Canın kimi sev Vətəni,
 O bəsləmiş, oğul, səni!
 Bayrağını möhkəm saxla,
 Sərhədini tez-tez yoxla.
 Qəhrəman ol, oğul, sən də
 Qoru bizi böyüyəndə”.
 Güzəl Vətən, gözəl Vətən,
 Keşiyində durmuşam mən

[4, s.39].

Şeirin sonunda şagirdlərdən əmr cümlələri ilə ifadə olunmuş misraları seçib yazmaq tələb olunur. Artıq II sinifdə şagird cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növlərini bir-birindən ayırmağı bacarır. Şeiri ilk növbədə müəllim ədəbi tələffüz qaydalarına əməl edərək oxuyur. Daha sonra şagirdlərə sual edir: Şeirin müəllifi kimdir? Şeir hansı mövzudadır? Şeiri yazmaqda müəllifin məqsədi nədir?

Müəllim üçün metodik vəsaitdə mövzu ilə bağlı təlim məqsədləri aşağıdakı şəkildə verilmişdir:

- Həyatda gördüklərinə əsasən verilmiş atalar sözü ilə uyğun nümunə gətirir (st. 1.2.2.);
- Şeiri məzmununa uyğun intonasiya ilə oxuyur (st. 2.2.1.);
- Cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növlərini müəyyən edir (st. 4.1.7.);
- Vasitəsiz nitqlərdə (dialoqlarda, obrazların nitqində) durğu işarələrindən (tire, qoşa nöqtə, dırnaq) yerli-yerində istifadə edir (st. 4.1.7.);
- Dinlədiyi mətnlə bağlı analoji həyat hadisələrindən, cizgi filmlərindən misal gətirir, müqayisələr aparır (st. 1.1.1.);
- Həyatda gördüklərinə əsaslanaraq fikir yürüdür (st. 1.2.1.).

Dərsin qısa planı isə aşağıdakı kimi əks olunmuşdur:

1. Mövzuya yönəltmə	“Əsgər marşı”nın səsləndirilməsi
2. Danışma	Atalar sözlərinin izahı
3. Oxu	“Vətənin keşiyində” şeirinin oxusu
4. Dil qaydaları	Obrazın nitqinin dırnaq içərisində yazılması
5. Dinləmə	“Əsgərə hörmət” mətninin dinlənilməsi
6. Yazı	Şəkillər üzrə mətnin qurulması
7. Danışma	Əsgər geyiminin rəngi üzrə müzakirə
8. Formativ qiymətləndirmə	

Müəllim üçün metodik vəsaitə nəzər saldıqda görünür ki, dərsin qısa planında məzmun xətlərinin hər biri reallaşmışdır. Azərbaycan dili dərslisinin məqsədi ana dilini şagirdlərin bilik səviyyəsinə uyğun olaraq sistemli şəkildə tədris etməkdir. Buna görə də ümumtəhsil məktəbləri üçün tərtib olunan Azərbaycan dili dərs vəsaiti nəzəri və praktik cəhətdən mükəmməl olmalıdır.

Məlumdur ki, şeirlər şagirdlərin hafizəsini möhkəmləndirmək, nitqini inkişaf etdirmək, dünyagörüşünü genişləndirmək, eləcə də estetik zövqünü formalaşdırmaq baxımından müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Orfoepik vərdişləri ibtidai siniflərdən başlayaraq geniş mənada dərk etmək lazımdır. Bu, yalnız vurğunu düzgün işlətməklə, yaxud sözü düzgün tələffüz etməklə deyil, həm də dilimizin saflığını qorumaqla, ədəbi dil normalarına əməl etməklə həyata keçirilməlidir. Orfoepik vərdişləri möhkəmləndirmək üçün ilk olaraq şagirdlərdə məzmunlu, düzgün və mədəni danışmaq bacarıqları yaratmaq tələb olunur. İkincisi, ibtidai sinif müəlliminin ədəbi dil normalarına yiyələnməsi böyük əhəmiyyət daşıyır. Üçüncü şərt isə, orfoepik vərdişləri tərbiyə etmək üçün müntəzəm olaraq aşağıdakı tapşırıqların aparılmasıdır:

- a) şifahi nitqin düzgün və ifadəli olması üzrə iş;
- b) şagirdlərə yalnız onların yaş səviyyəsinə uyğun şeir nümunələri deyil, həm də bədii, elmi-kütləvi əsərlərin bir hissəsini əzbərlətmək;
- c) şagirdlərin oxu mədəniyyətini artırmaq məqsədilə müəllimin rəhbərliyi;
- d) şagirdlərin şifahi və yazılı nitqindəki qüsurları müntəzəm surətdə aradan qaldırmaq;
- e) orfoepik məşğələ zamanı əyani vəsaitlərdən (bədii, elmi-kütləvi əsərlərdən, orfoepik cəhətdən gözəl nitq nümunələrini əks etdirən cədvəllərdən) istifadə etmək.

Oxunun ifadəliliyinə təsir edən amillərdən biri də onun sürətidir. İfadəli oxunun sürəti təxminən normal şifahi nitqin sürətinə bərabər olmalıdır. Həddən artıq sürətli, yersiz fasilələrlə oxu zəif qavranılır. Sürət, sözsüz ki, şeirin məzmununa görə seçilir.

Əgər oxunun ifadəliliyindən danışırıqsa, bu zaman intonasiyanı da qeyd etmək lazımdır. Nitqdə, eyni zamanda oxu prosesində intonasiyanın rolu böyükdür. *İntonasiya* sözün mənasını gücləndirməklə bəzən sözdən daha dərin məna kəsb edir. İntonasiya geniş və dar mənada olur. Professor Yəhya Kərimov yazır ki, geniş mənada intonasiya dedikdə, səslənən nitqin birgə təsir göstərən komponentlərinin mürəkkəb kompleksi nəzərdə tutulur. Nitqdə və cümlələrdə bu iki komponent özünü göstərir:

- Vurguda ifadə olunan və nitqin dinamikasını müəyyən edən qüvvə;
- Müxtəlif hündürlükdə səslər üzrə səsəsin hərəkətində ifadə olunan və nitqin melodikasını müəyyən edən istiqamət; uzun səslənmə və fasilələrdə ifadə olunan, həmçinin nitqin sürətini, ritmini müəyyən edən sürət və nitqin səslənməsinin xarakterini müəyyən edən tembr. Səslənən nitqin səs qabığı olan bütün bu komponentlər, həmçinin melodiklik və ritm ümumilikdə ifadəliliyi təmin edir [2, s.203].

Şifahi nitqin ifadəliliyini təmin edən əlavə vasitə olaraq mimika və jest də önəmlidir. *Mimika* üz əzələlərinin ifadəli hərəkəti ilə insanın düşdüüyü situasiyadan asılı olaraq müxtəlif hisslərin aşkara çıxarılmasına kömək edir. *Jest* isə oxucunun əsərdəki hadisələrə müvafiq əl-qol hərəkətlərini bacarıqla seçməsinə, məzmunun obrazlı mənimsənilməsinə təmin edən xüsusi vasitədir. Oxunun ifadəliliyi oxu vərdişinə yiyələnməklə bağlıdır. Düzgünlük, şüurluluq, ifadəlilik, optimal sürət normal oxuya verilən tələblərdir. Bir çox hallarda şagirdlər oxu sürətinin aşağı, diksiyanın zəif, nitqin fiziki cəhətdən nöqsanlı olması səbəbindən, həmçinin ifadəli oxunun tələblərinə əməl edə bilməmələri baxımından astadan, pıçıltı ilə oxuyurlar. Oxu müəllimin nəzarəti altında uca səslə aparılmalıdır. İbtidai sinif müəllimi bilməlidir ki, oxu bacarığının yoxlanması zamanı üç məsələ önəmlidir:

- Məzmunluluq (oxu bacarığı anlayışına nələr daxildir və nəyi yoxlamaq lazımdır?);
- Təşkilati (yoxlama nə vaxt və necə keçirilir?);
- Qiymətləndirmə (oxu bacarığı necə qiymətləndirilməlidir?).

Oxumaq bacarığı dedikdə, oxu vərdişlərinin inkişafı – düzgünlük, şüurluluq, ifadəlilik, optimal sürət nəzərdə tutulur. Yoxlama prosesində düzgün oxunun başlıca göstəricisi onun sürəti, ifadəliliyi deyil. Oxunun məqsədi mətnin məzmununu başa düşmək, dərk etməkdir. Buradan belə bir nəticəyə gəlirik ki, oxu vərdişləri deyil, oxumaq bacarığı (oxu texnikasına yiyələnmək) ön plana çəkilir. Oxumaq bacarığının qiymətləndirilməsi mübahisəli məsələdir. Burada başlıca göstərici məzmunun şüurlu mənimsənilməsi, keyfiyyət cəhəti deyil, kəmiyyəti – oxunun sürətidir.

Şagirdin dəqiqə ərzində neçə söz oxuması oxunun xarici tərəfi olduğundan onu tezliklə yoxlamaq mümkündür. Əgər şagird normaya nisbətən aşağı sürətlə, lakin ifadəli, şüurlu, səhsiz və məhsuldar oxuyursa, onu yüksək qiymətləndirmək mümkündür. Oxunun şüurluluğu şagirdlərə tanış olmayan mətn üzrə yoxlanmalıdır. Odur ki, yeni oxu təlimi strategiyalarından, fəal təlim üsullarından istifadə etməklə mətnin düzgün, rəvan, şüurlu, ifadəli oxusunun təşkilinə nail olmaq olar. Bu isə öz növbəsində, oxu üzrə təlim nəticələrinin yüksəldilməsinə geniş imkanlar yaradır.

Strategiyalı oxu

Strategiyalı oxu şagirdlərin öz oxu fəaliyyətini təşkil və idarə etməsidir. Strategiyalı oxu “düşünərək oxu” deməkdir. Bu oxu zamanı şagird çevik düşünmək, sual vermək, keçmiş biliklərə əsaslanan yeni biliklər əldə etmək, fikir mübadiləsi aparmaq, nəticədə fikri dəqiq müəyyənləşdirmək və ondan həyati problemlərin həllində bəhrələnmək kimi bacarıqlara yiyələnir. Strategiyalı oxu prosesində şagird təqdim edilən mətnin mənasını dərk etmə, problemi müəyyənləşdirmə, mətnin oxusunu isə problemi həll etmə forması kimi dəyərləndirir. Həmçinin şagird gözlənilən nəticəni mətnin oxusuna başlamazdan əvvəl aydın təsəvvür edir:

- suallar cavablandırılmalıdır;
- oxu plana əsasən təşkil edilməlidir;
- uğurlu nəticə üçün daha nələr edilməlidir?

II sinif Azərbaycan dili dərslərində hekayə xəritəsi verilmişdir. O, şagirdə mətnin məzmununu dərinlən qavramağa kömək edir. Hekayə xəritəsində, əsasən, mətnin adı, baş qəhrəman, məkan, məzmun, köməkçi obrazlar, zaman və əsas fikir qeyd edilir. Əgər şagird oxuduğunu şüurlu surətdə başa düşürsə, hekayə xəritəsi qurmaqda çətinlik çəkməyəcək.

İfadəli oxunun təlimi əhəmiyyətindən biri, bəlkə də birincisi sözə, söz sənətinə maraq və məhəbbət tərbiyə etməsidir. Ədəbiyyatçı Soltan Hüseynoğlu haqlı olaraq qeyd edir ki, “söz şagirdə təsir etmək üçün müəllimin ixtiyarında olan güclü vasitədir. Müəllimin sözdən bacarıqla istifadə etməsi, öz nitqini, səsini ustalıqla idarə etməsi, onu bir pedaqoq kimi səciyyələndirən mühüm keyfiyyətdir” [1, s.8]. Əlbəttə, ibtidai sinif müəlliminin nitqinin ifadəli olmasının zəruriliyi buradan qaynaqlanır. Sözsüz ki, müəllimin nitqinə verilən tələblərin çoxluğunu və mürəkkəbliyini unutmamaq olmaz. Nitqin məzmunlu olması, seçilən sözlərin tutumu, nitqin quruluşu bu qəbildəndir.

İbtidai sinifdən başlayaraq müəllimin ifadəli nitqi təlim prosesinə ciddi təsir göstərir. Sönük nitq şagirdləri cəlb etmir və nəticədə keçirilən mövzunun qavranılmasında xeyli çətinlik törədir. Emosional rəngə boyanmış, intonasiya çalarları ilə zəngin nitq şagirdlərdə marağı gücləndirir, təlim materialına diqqəti

artırır. Pedaqoqlar arasında belə bir fikir yürüdüldür ki, ümumiyyətlə, məktəbdə qeyri-ifadəli oxu olmamalıdır. İfadəli oxunun ən mühüm təlim əhəmiyyəti əsərin öyrənilməsi və qavranılması vasitəsi olmasıdır. Dilin gözəlliyinin duyulmasını təmin edən və bunu səslənən sözdə əks etdirən ifadəli oxu şifahi nitq mədəniyyətinin inkişafında ciddi rol oynayır. Əzbər öyrənmə, bədii nağıletmə ilə başa çatan ifadəli oxu şagirdlərin şifahi nitqinin zənginləşməsinə o vaxt səmərəli təsir göstərir ki, bu yöndə aparılan iş müntəzəm və sistemli olsun. Bir məqamı unutmaq olmaz ki, ifadəli oxunun həm də tərbiyəvi əhəmiyyəti vardır. Məhz oxu dərslərində şagirdlərdə vətəne məhəbbət və sədaqət hissləri tərbiyə olunur, onlara xeyirxahlıq, fədakarlıq, mərdlik kimi keyfiyyətlər aşılır. Əlbəttə ki, bununla da kiçikyaşlı məktəblilərin dünyagörüşünün formalaşması üçün ilkin bünövrə qoyulur.

Nəticə / Conclusion

İfadəli oxunun köməyi ilə şagirdlər əsər mətnini oxuyarkən yazıçının məqsədini, onun irəli sürdüyü ideyanı aydın şəkildə başa düşməlidirlər. Hər rola uyğun olaraq səs tonlarını dəyişməli, qəhrəmanın iç dünyasına daxil olmalı, onun yaşadıklarını öz başına gəlmiş kimi təsəvvür etməlidir. Yalnız belə bir situasiya nəticəsində şagird qəhrəmanın hərəkətlərini, onun mövqeyini, hadisələrə olan münasibətini düzgün şəkildə qiymətləndirər, taleyi haqqında düşünər, ona obyektiv münasibət bəsləyər.

Şagirdlərə ifadəli oxu vərdişi aşılamaq, məzmunun şüurlu qavranmasını təmin etmək üçün bədii təhlilin aparılması, əsərlərin dili və kompozisiyası üzərində müşahidələrin təşkil böyük əhəmiyyətə malikdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Hüseynoğlu S. (2019). İfadəli oxunun əsasları. Bakı.
2. Kərimov Y. (2011). Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı.
3. “Kurikulum” elmi metodik jurnal. (2011). № 1(13).
4. Nurullayeva Ü., Bayramova İ., Xanahiyeva A., Məhyəddinova K. (2020). Azərbaycan dili (tədris dili) ümumtəhsil məktəblərinin 2-ci sinfi üçün dərslik, II hissə. Bakı.
5. Nurullayeva Ü., Zahidova Ş., Bayramova İ., Xanahiyeva A., Məhyəddinova K. (2020). Ümumtəhsil məktəblərinin 2-ci sinfi üçün Azərbaycan dili (tədris dili) fənni üzrə metodik vəsait. Bakı.